

Geleneksel El Yapımı Anadolu Bebekleri

Traditional Handmade Anatolian Dolls

H. Nurgül Begiç¹

Öz

İnsanlık tarihi ile birlikte var olduğu düşünülen ve dünya kültür mirasının bir parçası olan oyuncak, yaşam içinde birçok işlevi yerine getirmektedir. Başlangıçta dinsel ve büyüsel amaçlı yapılan objeler zaman içinde çocukların kullandığı oyuncaklar haline gelmiştir. Oyuncaklar aynı zamanda ait olduğu dönem anlayışı hakkında bilgiler verir. Çocuk oyunlarının önemli bir ögesi olan oyuncak eğlenme, hoşça vakit geçirme, oyalanma, düşündürme, sosyalleşme ve gelecekte alınacak rollere hazırlanma gibi işlevsellikleri olan ve çeşitli materyallerden üretilen objelerdir. Çocuklar yaşadığı çevreden aldıkları pratikleri sosyo-kültürel yaşam içerisinde sürdürür. Diğer taraftan ait olduğu dönem toplumunun yaşamsal özelliklerini yansıtan oyuncaklar önceleri taş, kil, kemik, boynuz, toprak gibi doğal maddelerden üretilmiştir. Zamanla teknolojinin gelişmesiyle oyuncak yapımında kullanılan hammaddeler de değişime uğramıştır. İnsanoğlunun kendisini ve çevresinde bulunan nesneleri kopya etmesiyle başlayan tarihi süreçte özellikle bebekler her dönemde kız çocuklarının tercih ettiği oyuncakların başında gelmektedir. Önceleri nineler ve anneler tarafından evdeki hazır malzemelerden yapılan oyuncak bebekler zamanla atölye üretimleri ile teknolojinin gelişimi ve makineleşme sonucu seri üretilmeye başlamıştır. XXI. yüzyılın başından itibaren dünyada modanın giderek artan etkisi, ulaşımın hızlanması, iletişim ağının yaygınlaşması ile birlikte küresel şirketler tarafından medyanın aracılığı ile gösterime giren filmler ve oyun karakterleri eş zamanlı üretilerek pazarlanmaktadır. Bu gelişmeler yerel oyuncak yapımını olumsuz şekilde etkilemekte ve evlerde yapılan el üretimi bebeklerin her geçen gün azalmasına neden olmaktadır. Kültürel birikimin bir parçası olan geleneksel el yapımı oyuncak bebekler seri üretilen oyuncak bebeklerin tercih edilmesi sonucu giderek unutulmaktadır. Bu çalışmada Anadolu'da kadınlar tarafından ev ortamında hazır malzemelerle üretilen geleneksel el yapımı bebekler incelenerek değerlendirilecektir.

Anahtar sözcükler: Anadolu, kültür, geleneksel, çocuk, el yapımı bebek

Abstract

The toy, which is thought to exist together with the history of humanity and is a part of the world cultural heritage, fulfills many functions in life. Objects that were originally made for religious and magical purposes have become toys used by children over time. Toys also give

¹Doç. Dr. İzmir Demokrasi Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, beginnurgul@gmail.com,
ORCID. 0000-0002-5727-7516

information about the understanding of the period they belong to. Toys, which are an important element of children's games, are objects produced from various materials and have functionalities such as having fun, having a good time, distraction, thinking, socializing and preparing for future roles. Children continue the practices they receive from the environment in which they live in socio-cultural life. On the other hand, toys that reflect the vital characteristics of the society of the period they belong to were previously produced from natural materials such as stone, clay, bone, horn and soil. With the development of technology over time, the raw materials used in toy making have also changed. In the historical process that started with human beings copying themselves and the objects around them, especially dolls are among the toys preferred by girls in every period. Dolls, which were previously made from ready-made materials at home by grandmothers and mothers, started to be mass-produced as a result of the development of technology and mechanization, with workshop productions over time. Since the beginning of the 21st century, with the increasing influence of fashion in the world, the acceleration of transportation, and the spread of communication network, movies and game characters that are shown by global companies through the media are produced and marketed simultaneously. These developments negatively affect the local toy making, and the number of handmade dolls made at home is decreasing day by day. Traditional handmade dolls, which are a part of cultural accumulation, are gradually being forgotten as mass-produced dolls are preferred. In this study, traditional handmade dolls produced by women in Anatolia with ready-made materials at home will be examined and evaluated.

Keywords: Anatolian, culture, traditional, handmade doll

Giriş

Oyuncak kavramının başlangıcı insanlık tarihi kadar eskilere dayanmaktadır. Arkeolojik kazılarda elde edilen buluntular ilköğretilere kadar tarihlenmektedir. Varlıkların küçültülerek yapılması önceleri inanç amaçlıdır. Tapınaklarda ve dinsel etkinliklerin yapıldığı yerlerde bulunan heykelticikler bu görüşü doğrulamaktadır. Diğer taraftan çocukların vakit geçirme, eğlenme, sosyalleşme ve gelecekte üstlenecekleri rollere hazırlanma gibi amaçlarla oyunlarında kullandıkları oyuncakların yanında, eğitim, düşünmeye yöneltme ve yaratıcılık gibi farklı işlevleri yerine getiren oyuncaklar da üretilmiştir.

Dünya üzerinde yaşayan toplulukların farklı kültürleri oyun ve oyuncak konusundaki çeşitliliği de ortaya koymaktadır. Yaşanılan bölgenin özellikleri, yaşanılan dönem anlayışı, inanç ve yaşam biçimleri gibi birçok özellik oyuncaklara da yansımaktadır. Tarihsel süreçte doğal malzemelerden yapılan oyuncaklar teknolojinin gelişimine bağlı olarak üretilen farklı maddelere yerini bırakmıştır. Türk tarihinde oyuncak üretimi kendine has özellikleri ile var olmuştur. Orta Asya'dan Anadolu

topraklarına taşıdıkları kültürlerini yaşatmaya çalışırken, yerleştikleri yeni yerlerdeki kültürlerden de etkilenmişlerdir. Anadolu’da anneler tarafından yapılan oyuncaklar yöreden yöreye değişiklik göstermektedir.

1. Tarihçe

Toplular yaşadıkları coğrafyanın özelliklerine göre çevrelerinde bulunan malzemelerden küçültülmüş insan ve hayvanı modelleyerek oyuncaklar yapmışlardır. “İlk bilinçli insan imgeleri doğadan kopye edilen bebek gibi figürlerdi. Sanatsal heykellerle karşılaştırıldığında bunların özel bir konumu vardır. Çocukların ellerine geçmeden önce bunlar büyük olasılıkla tapınma nesneleri hizmetini görüyordu” (Niemann, 1991: 56).

M.Ö. 7400-6200 yıllarına tarihlenen ve dünyanın en eski toplu yaşam alanı olarak kabul edilen Konya’nın Çumra ilçesi yakınlarında bulunan Çatalhöyük’te yapılan arkeolojik çalışmalarda bulunan çeşitli eserler bu konuda yol göstericidir. Çatalhöyük Doğu Höyük bölümünde “III. - X. tabakalar arasında bol miktarda rastlanan kült odalarında pişmiş kilden yapılmış Ana tanrıça heykelcikleri, boğabaşı ve boynuzları, kadın göğüs rölyefleri bulunmuştur. Ana Tanrıça, genç kadın, doğuran kadın ve yaşlı kadın olarak tasvir edilmiştir” (Sarıkçıoğlu, 1986: 15). Kült odalarında bulunan bu heykelciklerin tapınmak amaçlı yapıldığı anlaşılmaktadır.

Orta Avrupa’da mağaralarda yapılan kazılarda oyuncak bebek olarak kullanılan çakmaktaşıdan yapılmış yontular bulunmuştur. Arkeolojik çalışmalar, İsa’dan önce 3000 yıllarına dek tarihlenen oyuncakları gün yüzüne çıkarmıştır (Seguin, 1976: 21-24). İndus Vadisi’nde 5000 yıl öncesine ait telden yapılmış oyuncaklar bulunmuştur. Eklemlili oyuncaklar, oyuncak bebekler ve çocuk çingirakları, 2000 yıl öncesine ait Mısır mezarlarında ortaya çıkarılmıştır. İran’da, İsa’dan önce kireç taşıdan yapılmış oyuncaklar keşfedilmiştir (Friz, 1990: 17). Anadolu ve Mezopotamya’da yapılan arkeolojik kazılarda 5000 yıl öncesine ait seramik hayvan heykelcikleri, çeşitli oyuncaklar (dört tekerlekli, hayvan şeklinde bebek, aşık, topaç, çember) bulunmuştur (Erkanal, 2001: 118-120). Mezarlardan çıkan nesneler, eski Mısır’da çocukların çömlek, oyuncak bebek, eklemeli oyuncaklar, top ve oyun tahtaları ile oynadıklarını göstermektedir (Colon ve Colon, 2001: 27). Pompei harabelerinde bulunan oyuncaklardan Roma döneminde çocukların pişmiş kilden bilyelerle ve çaput bebeklerle oynadıkları belirlenmiştir (Friz, 1990: 17).

Tarihi süreç boyunca Türk toplulukları arasında özellikle de Orta Asya ve Sibirya'daki Türk topluluklarında eski inanç sistemlerine bağlı olarak bebeklerin oyuncak işlevi dışında başka işlevleri de bulunmaktadır. Türkler, ölen atalarının ruhlarını taşıdıklarına inandıkları keçeden kuklalar yapıp çadır direklerine asarlardı. Altaylılar Töz-Tös, Yakutlar Tangara, Urankalar Eren, Moğol-Buret'er "Ongon" denilen ve çocukların oynadıkları bebeklere benzer keçeden, paçavradan, kayın ağacı kabuğundan objeler yaparlar ve bu koruyucu ruhların tabiattaki bütün olayları idare ettiklerine inanırlardı (İnan, 1954: 42). Yine küçük yaşta ölen kız çocuklarının ruhunu yaşattığına inandıkları "kodu, godu, dodu" gibi adlar verdikleri küçük kız bebekler yaparlar ve giydirirlerdi. Bunların kendilerini felaketlerden koruduklarına inanırlardı (Caferoğlu, 1939: 144).

Anadolu topraklarında ilk kurulan devlet Hititler ve devamında diğer medeniyetler döneminde oyuncak, her dönemin kültürel özelliklerini yansıtan objeler olmuştur. Türklerin Anadolu coğrafyasında yaşama başlamasıyla birlikte kendi kültürlerini bu topraklardaki eski kültürlerle harmanlayarak, yaşanan döneme has kültürlerini oluşturmuş ve oyuncakları da bu kültür çevresinde üretmişlerdir. Anadolu Selçuklu, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde çocuklar için oyuncak üretimi önceleri ailenin büyükleri tarafından ev ortamında hazır malzemelerle yapılmıştır. Zamanla oyuncak üretimi atölye ortamında ustalar tarafından sınırlı üretimlerle sürdürülmüştür. Makine üretimine dayalı oyuncak üretimi ise diğer gelişmiş ülkelere göre gecikmeli olarak Cumhuriyetin ilanından sonra daha çok yurt içi ihtiyaçları karşılamaya dönük olarak gerçekleştirilmiştir.

2. Oyuncak bebekler

"Gerek bir oyun aracı gerekse bireyin yaşamında kişisel kazanımlarını en verimli olduğu evre sayılabilen çocukluk döneminin vazgeçilmez nesnesi olan oyuncakların insanlık tarihi içinde bakıldığında, bir yandan çocukluğun toplumsal tarihine referans olurken, bir yandan da insanlığın toplumsal tarihi, bilim, teknoloji, kültür, sanat ve eğitim tarihi araştırmalarına kaynak olduğu görülmektedir" (Yalçınkaya, 2002: 98). Bu yönüyle oyuncak bebekler kültürel bellek taşıyıcısı olma özelliğine sahip objelerdir.

Görsel 1. Fatma Kaya-Yaz Ayşe Öz (Begiç arşivi)

El yapımı oyuncak bebekler erken dönemlerden itibaren daha çok annelerin çocuklarına elinin altında bulunan atıl malzemelerden ürettiği objelerdir. Farklı materyallerden yapılan oyuncak bebekler çocuk oyunlarının önemli bir aracıdır. Saklama koşullarının zorluğu nedeniyle zamana karşı dayanabilen materyallerden üretilen bebekler günümüze kadar ulaşırken, tekstil gibi dayanıksız materyallerden yapılanların ise pek azı ulaşabilmiştir. “Oyuncak olarak bebek yapımı M.Ö. 2. yüzyılda Mısır’da başladı. Heinrich Schliemann; Truva’nın en alt tabakalarının birindeki bir çukurda küçük toplarla birlikte bir “çingirak bebek” adı verilen kilden bir bebek buldu; bu en eski Yunan bebeği idi. 6. yüzyılda Yunanistan’da bebek yapan ustalar vardı. Bu bebekler kilden pişiriliyor, boyanıyor ve giydiriliyordu, hareketli kol ve bacakları vardı. Mısır’da özel zarif, süslü, çocuklara göre dokuma motifleri olan giysiler yapılıyordu. Roma İmparatorluğu’nda bebekler erkenden ortaya çıkmıştı; bunlar, daha sonra Japonya’da ya da Çin’de olduğu gibi tatil armağanı olarak kullanılıyordu” (Niemann, 1991: 56).

Oyuncak bebek yapımının tarihsel süreçte bir noktadan çıkıp dünyaya yayılmasının mümkün olmadığı muhakkaktır. Birçok kültür toplumsal yaşam içerisinde bu ihtiyacı görüp kendi dönem şartları içerisinde geliştirmiştir. İşlevselliği nedeniyle toplumsal yaşamın getirdiği gelişmeler bu yönde ihtiyaçları gidermeye yönelmiştir. Türk topluluklarında da aile yaşamı içinde çocukların büyüme süreçlerinde oyuncak bebekler her zaman üretilmiş ve işlevselliğini korumuştur. Kız çocuklarının eğlenme, hayal dünyasını geliştirme, gelecekte alacağı annelik rolüne hazırlama gibi birçok işlevi karşılayan oyuncak bebekler Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan tarihinde her zaman varlığını korumuştur.

XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut tarafından kaleme alınan ve Türk kültürünün temel kaynaklarından Divanü Lûgat-it Türk'te "kudhurçuk" kelimesi karşılığında; "kız çocuklarının insan suretinde yaparak oynadıkları bebek, kukla" (Atalay, 1985:I, 501) tanımı, el yapımı bebeklerin çocukların yaşamındaki yerini anlatması yönüyle önemlidir.

Yaşanan dönemin sosyo-ekonomik ve kültürel özelliklerini yansıtan pişmiş toprak, taş, metal, ahşap ve tekstil gibi çeşitli materyallerden üretilen ürünlerden yapılan oyuncak bebekler Türklerin Anadolu'ya göç etmesi ile birlikte buraya da taşınmıştır. "Zengin oyuncak kültürüne sahip olan Anadolu'nun 10. yüzyılda Türklerin eline geçmesinden sonra da oyuncak geleneği, kültür aktarımı yoluyla günümüze kadar gelmiştir. Türklerin Orta Asya'da oyuncak bebek yaptıkları ancak sonrasında İslamiyet'in etkisiyle bu geleneği bıraktıkları, Anadolu'ya geldikten sonra da Selçuklu ve Osmanlı İmparatorlukları döneminde küçük zanaat ustalarının oyuncak geleneğini sürdürdüğü bilinmektedir (Önder, 1986: 14). Her ne kadar XVII. yüzyılda İstanbul'un Eyüp semtinde ayrı bir işkolu olarak üretilen oyuncaklar belli bir ihtiyacı karşılasa da, Anadolu'da çocukların ihtiyacı olan oyuncaklar ellerinin altındaki hazır malzemelerden ebeveynler tarafından yapılmıştır. Anadolu'nun birçok yerinde yapma bebeğe değişik adlar verilmektedir; "gelin, güççe (Çanakkale, Afyon, Denizli, Konya, Akşehir, Niğde), korçak (Erzurum, Gümüşhane) ve kurçak (Manisa, Akşehir)" (Bilgin, 1990: 41) verilen isimlerden bazılarıdır.

Çocukların oyunlarında kullandıkları oyuncak bebekler kırsal alanda genellikle evde hazırda bulunan malzemelerden yapılmaktadır. Kumaş parçaları, boncuklar, teller, ağaç dalı, tahta parçaları, süs kabakları,

kabak lifi, kemik, taş, mısır kabuğu, ceviz, haşhaş kapsülü, şeker pancarı gibi birçok materyal birlikte kullanılmaktadır. Anadolu'nun farklı bölgelerinde yetiştirilen bitkilerin bebek yapımında kullanılan malzemelerde belirleyici olduğu görülmektedir. Örneğin; süs kabağı, kabak lifi, süpürge otu, mısır kabuğu, haşhaş kapsülü, şeker pancarı, ceviz gibi materyallerden yapılan bebekler bu tespiti doğrulamaktadır.

Görsel 2a. Kabak lifi bebek

2b. Çırpı bebek (Begiç arşivi)

Diğer taraftan Anadolu'da bazı yörelere ait giyim özelliklerini yansıtan bebekler kültür turizmi bağlamında tanıtım ve yöre kadınına ekonomik katkı sağlama amacıyla kuruluşlarca projelendirilerek, özelliklerini bozmadan sınırlı sayıda üretimleri yapılmaktadır. Kayseri'nin Soğanlı, Ardahan'ın Damal, Milas'ın Çomakdağ ve Bursa' nın Keles bebekleri bu konuda öncülük yapmaktadırlar.

XXI. yüzyılın başından itibaren dünyada modanın giderek artan etkisi, ulaşımın hızlanması, iletişim ağının yaygınlaşması ile birlikte küresel şirketler tarafından medyanın aracılığı ile gösterime giren filmler ve oyun

karakterleri eş zamanlı üretilerek pazarlanmaktadır. Bu gelişmeler yerel oyuncak yapımını olumsuz şekilde etkilemekte ve evlerde yapılan el üretimi bebeklerin her geçen gün azalmasına neden olmaktadır. Kültürel birikimin bir parçası olan geleneksel el yapımı oyuncak bebekler seri üretilen oyuncak bebeklerin tercih edilmesi sonucu giderek unutulmaktadır.

Sonuç

Kız çocuklarının tarihsel süreç boyunca değişmeyen oyun araçlarından birisi bebeklerdir. Anadolu'da genellikle aile büyükleri tarafından yapılan bebekler kültürümüzde önemli bir yere sahiptir. Evdeki atık/artık malzemelerden basit yöntemlerle yapılan bebekler kız çocuklarının sevdiği oyuncakların başında gelir. Oyalanmalarının yanı sıra onları gelecekte üstlenecekleri yetişkin rollerine hazırladığı düşünülen oyuncak bebekler başka birçok işlevi de yerine getiren kültür objeleridir.

Geleneksel bebek yapımı günümüzde kentleşmenin etkisine girmemiş kırsal yerleşim alanlarında kuşaktan kuşağa aktarılarak sürdürüldüğü görülür. Sağlığa zararlı olmayan malzemelerle yapılan bebekler anneler tarafından tercih edilmektedir. Buna bağlı pek çok kurs ve atölyelerde bebek yapımcılığı başlamış ve kazanç kapısı halini almıştır. El yapımı bebek yapımcılığı bir taraftan geleneğin yaşatılması diğer taraftan yeni kuşaklara aktarımın sağlanması ve atölye ortamında işe ilgi duyanlar için yeni bir gelir kapısının açılması yönüyle önemlidir.

Yapılan bu bebekler sadece kız çocukları için oyuncak olmasının yanı sıra giyim kuşamında kullanılan kumaşlar, yerel dokumalar, kıyafeti oluşturan parçalar, aksesuarlar ve takılar bizlere o dönem hakkında rehberlik yapması açısından da önemlidir. Dünyada tek tipleşmeye karşı kültürel çeşitliliğin korunması bağlamında geleneksel bebek üretiminin sürdürülmesi önemlidir.

Anadolu coğrafyasının her köşesinde farklı malzemelerden yapılan bebekler zengin çeşitlilik oluşturmaktadır. Bölgeye özgü yetiştirilen ürünler yer yer ayırıcı unsur olarak karşımıza çıkar. Örneğin; Edirne'de süpürge otu, Hatay'da lif kabağı, Afyon'da haşhaş, Karadeniz Bölgesi'nde mısır kabuğu, ormanlık bölgelerde kozalak gibi malzemelerle yapılan bebekler bölgesini belirlememizde anahtar rol oynarlar. Diğer taraftan yöresel dokumalar, oylar, baş bağlama ve yöresel giysilerin kullanıldığı oyuncak bebeklerin hangi bölgeye ait olduğunun tespitinde bizi yönlendiren diğer unsurlardır.

Bu özellikler oyuncak bebeklerin sadece bir oyun aracı değil aynı zamanda kültürel taşıyıcısıdır.

Kaynaklar

- Atalay B. (1985). Dîvânü Lugâti't-Türk tercümesi. I.cilt. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Bilgin N. (1990). Folklorik yapma bebekçilik. *Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları*: 140. Maddi Kültür Dizisi: 4. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Caferoğlu, A. (1939). Anadolu ve Azerbaycan çocuk folklorunda şamanizm bakiyesi. *Türklük Mecmuası*, cilt 1, sayı 2 :144-149.
- Colon, A. A. and Colon, P. A. (2001). *A history of children: A socio-cultural survey across millennia*. Greenwood Press.
- Erkanal, H. (2001). Eski Önyasya'da çocuk. (Yay. haz. B. Onur), *Dünya'da ve Türkiye'de Değişen Çocukluk*, 3. Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi. A. Ü. ÇOKAUM Yayınları.
- Friz, R. (1990). *The official identification and price to collectible toys*. Random House.
- İnan, A. (1954). Tarihte ve bugün şamanizm. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Niemann, H. (1991). Oyunağın gelişim tarihi. (B. Onur, Çev.). *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, sayı: 1, cilt: 24, sayı 1: 55-61.
- Önder, N. (1986). Türkiye'de oyuncakçılık. *Folklor Halkbilim Dergisi*, cilt 4, sayı 35: 14-18.
- Sarıkcıoğlu, E. (1986). Anadolu'nun tarih öncesi inançları. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, sayı 6: 15-19.
- Yalçinkaya, T. (2002). Çocukların sevinci Eyüp oyuncaklarıydı. *Eyüp Sultan Sempozyumu V, Tebliğler 11-23 Mayıs*. İstanbul: 96-99.